

TÁMBA Renátó

Reménysugár Habilitációs Intézet
Budapest, Magyarország
trenato87@gmail.com

A NEVELÉS ÉS AZ ANYAI GONDOSKODÁS KULTÚRÁJA ÉS IKONOGRÁFIÁJA AZ ÓKORI EGYIPTOMBAN

**Kultura i ikonografija vaspitanja i majčinstva
u drevnom Egiptu**

**Culture and Iconography of Education and Maternal Care
in Ancient Egypt**

Dolgozatomban az ókori Egyiptom pedagógiáját meghatározó főbb eszmei tartalmak, nevelési célok és értékek, gyermekszemléleti mintázatok (gyermekkép és gyermekfelfogás), valamint az anyai nevelés és gondoskodás, s ezzel összefüggésben az óegyiptomi anyaságkultusz főbb jellemzőinek bemutatására törekszem, egyrészt korábbi egyiptológiai és neveléstörténeti kutatások felhasználásával, számottevően az intelmek és mítoszok bemutatásán keresztül, másrészt azonban egy, a neveléstörténeti kutatásokban viszonylag ritkán alkalmazott forráscsoport bevonásával. Ez a forráscsoport nem más takar, mint a plasztikai alkotásokat (szobrokat és reliefeket), ám ezen belül jelen írásműben elsősorban a terhességet, illetve az anya-gyermek kapcsolatot bemutató ábrázolásokra térek ki, mely utóbbiak a kor gyermekábrázolásainak orozslánrészt teszik ki. Az elemzések során a kompozíciók eszmei meghatározottságának a formaanalízis mentén történő vizsgálatát helyezem középpontba, s így kitérek többek között a művek társadalomtörténeti pozíciójából fakadó ábrázolási különbségek érzékeltetésére is. A vizsgált alkotások egyrészt megerősítik a szakirodalmi megállapításokat, másrészt fontos kiegészítő információkkal szolgálnak a pedagógiatörténeti kutatások számára.

Kulcsszavak: gyermekkortörténet, nevelési értékek, anyaság, óegyiptomi szobrászat, ikonográfia

Rend és erkölcs az ókori Egyiptomban

Az ókori Egyiptom társadalmában az erkölcsi értékeket örökkévalónak, az egyetemes renddel együtt született elveknek tekintették, az egyéni érdekeknek vajmi kevés jelentőséget tulajdonítottak. Miképp azt már az abüdoszi írnok és jószágfelügyelő, Amenemope is megfogalmazta, az isteni tervhez képest a halandó elképzelései nevetségesek, hiszen „az ember agyag és nád, Isten az ő készítője, aki nap nap után elpusztítja és újjáteremti őt” (Jacq 2009, 148). Az ételszabályokat, az erkölcsi törvényeket, az istenek és emberek együttélését biztosító igazság, igazságosság, jog, rend és egyensúly fogalmát az egyiptomi kultúrában Maat istennő testesítette meg (Wilson 1999, 11), az ő feladata volt, hogy őrködjön a kozmikus és a földi folyamatok megfelelő működése fölött (Kákosy 1969, 22). A Maatban foglalt elvek és értékek ismerete szavatolta az egyén számára, hogy közösségben élhessen, s hogy a közösség tagjai képesek legyenek együtt élni vele (Assmann 2008, 169), ezek tették ki tehát a társadalmi kötelezettségeket előíró emlékezés kultúrájának jelentős részét (Assmann 1999, 30).

A Maat szavatolta tehát a közösség erkölcsi integritását, őrzője pedig nem más volt, mint a fáraó (Wilson 1999, 11), hiszen ő képviselte az isteneket a földön, s az embereket az istenek előtt (Wilson 1999, 11). A Maat alattvalója ő, így a világrend, az igazság és az egyensúly elveivel összhangban kellett cselekednie (David 2005, 192; Manuelian 2005, 435), munkájával biztosítania kellett „a kozmosz és az állam szilárdságát, következőképp az élet folytonosságát” (Eliade 1994, 81). Isten mintegy benne lakozik a királyban, így az isteni és a királyi akaratot lényegében egymással azonos erőnek tekintették (Assmann 2008, 43), s miután úgy vélték, hogy a király akaratát teljes egészében meghatározza a Maat, föl sem merült, hogy egy uralkodó akarata a „rosszra”, a káoszra, a renddel és harmóniával ellentétesre irányuljon (Assmann 2008, 43).

Az egyiptomiak hite szerint tehát az uralkodó az isten földi megtestesülése volt; a királyi sólyomistennel azonosították őt, sőt, viselte is Hórusz címét, ebből fakadt tehát abszolút hatalma (David 2005, 192). Hóruszt tekintették „az első jól lemért embernek”, mintegy az ember prototípusának (Kákosy 2005, 273); miután legyőzte apja gyilkosát, Széthet, leszállt a holtak országába és bejelentette: megválasztották apja törvényes utódjának, s miután királlyá koronozták, Ozirisz lelke végre felébredt (Eliade 1994, 87). Ő volt az egyiptomi mitológia egyik legalapvetőbb istene, hiszen évezredek át tőle származtatták hatalmukat a fáraók, már Ménész¹ korától fogva (Assmann 2008, 49). Ennélfogva az isteni

¹ Ménész Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítője és az egyesült Egyiptom első uralkodója volt (Kákosy 2005, 48–49), továbbá Memphisz alapítója. Ő viselte először a birodalom egységét jelképező kettős (fehér és vörös) koronát is.

és a királyi akarat egyet jelentett, hiszen úgy tartották, hogy az Isten benne lakozik a királyban (Assmann 2008, 49), következésképp pedig – miután mindenmű rendet szentnek tartottak – a politikai és a vallási rend egymással teljes egységben létezett, sőt, nem is adódott mód a kettő fogalmi megkülönböztetésére (Assmann 2008, 42). Az állam lényegében egy volt az egyházzal, hiszen az üdvösség biztosítása, az istenekkel való kapcsolattartás ugyanúgy feladata volt, mint a társadalmi igazságszolgáltatás (Assmann 2008, 55), mely pedig nem választható el szintisztán a vallási kategóriáktól.

A fáraó az egyiptomiak számára példakép volt, ugyanis a Maat megtestesülésének tartották őt (Eliade 1994, 81), így akarata szilárdan kötődött a jóhoz, cselekedeteit és akarati mozgásterét a Maat határozta meg (Assmann 2008, 43). Felelőssége nagy volt, hiszen – az Unisztól származó piramisszövegek tanúsága szerint – feladata nem más volt, mint felállítani a Törvényt, az igazságot, a harmóniát és a fényt a zűrzavar, az igazságtalanság, a káosz és a sötétség helyén (Jacq 2009, 41). Az ő személye jelentette az egyedüli csatornát az istenekhez és az örökkévalósághoz, imádkozni is rajta keresztül lehetett: miképp azt már a piramisszövegek is tanúsítják, az ókori egyiptomiak hite szerint kizárólag a királyon keresztül áramlik a mennyei szeretet (Jacq 2009, 41).

Az alattvalók tehát alárendeltek voltak az istenkirály akaratának, magatartásukat alapvetően az engedelmesség, az alázatosság és a tisztelet jellemezte (Fináczy 1922, 12; Feucht 1990, 66). Már eleve a Maat elveinek követésével a fáraó akaratának engedelmeskedtek, mégpedig a hála jegyében: az egyén morális viselkedésmintáit ugyanis feleletként értelmezhetjük az őt ért jótéteményekre, illetve a vállalt kötelezettségekre (Assmann 2008, 169). Már Ptahhotep vezír² is úgy tartotta, hogy csakis az valósulhat meg, amit az Isten rendel, s „akit Ő nem enged bárkájába, az nem fog átkelni az élet folyóján” (Ptahhotep intelmeit idézi Jacq 2009, 34). A Középbirodalom idején pedig elterjedt az a felfogás is, miszerint Ozirisz örök életet és feltámadást ígért a szabályok szerint élő követőinek, hirdelve, hogy a halhatatlanság a jóság jutalma (David 2005, 209).

Az egyiptomi vallás szerint, aki sikeresen megmérettetett az igazság mérlegén, bejuthatott Ozirisz országába, s egyesülhetett az istennel. Az Óbirodalomban ez az egyesülés azonban még – a hivatalos elképzelés szerint – királyi kiváltság volt (Kákosy 2005, 352–353), sőt, ekkor még a halála után a túlsó birodalom urává lett királytól függött mindenki túlvilági élete (Kákosy 2005, 361). Az Óbirodalom végétől fogva tehát lehetővé vált akár az is, hogy királyként térjenek az alvilágra (Kákosy 2005, 361). Mindenesetre az egyiptomiak mindent megtettek lelkük

² A vezír (tjati) volt a fáraó rangban legmagasabb tisztviselője, akit maga az uralkodó nevezett ki; neki tartoztak jelentési kötelezettséggel az alacsonyabb rangú tisztviselők.

„üdvösségéért”, nyugalomra és pihenésre vágytak a túlvilágon, ezzel magyarázható az öröklésre irányuló életszemléletük, de az is, hogy pompás sírokat igyekeztek maguk számára emelni, s azt különböző mágikus célokat szolgáló szobrokkal (például ágyasszobrok, szolgálószobrok, usébtik), festményekkel (az elhunyt életéből vett jelenetek) elhalmozni a valamikori és a túlvilági élet közötti folytonosság biztosítása érdekében (Kákosy 2005, 357).

Az ókori Egyiptom társadalmában tehát vallás és politika elválaszthatatlan volt egymástól, s ebből fakadóan az egyén erkölcsi életét teljességgel meghatározták a Maatban foglalt etikai kitételek, s azzal együtt az uralkodó törvényei. Miután az együttélési szabályokat a teremtéssel együtt keletkezett, örökkévaló, az istenektől származtatott elveknek tekintették, elengedhetetlen volt ezek betartása az egyén szempontjából, máskülönben büntetés volt az osztályrésze. Az egyiptomi embernek egy olyan világba kellett beleszoknia már kiskorától fogva, melyet ő és az emberek teremtése óta változatlanak hittek, így a gyermeket is ebbe az örök érvényű isteni igazságoktól meghatározott rendbe igyekeztek belenevelni (Pukánszky–Németh 1996).

Nevelési elvek és értékek

Az ókori Egyiptomban az erkölcsi értékek közvetítésének egyik jelentős színtere volt az iskola, elsősorban az írnokeképző, melyben nagy fegyelem és szigorúság mellett folyt a gyermekek nevelése, már ötéves koruktól fogva (Kákosy 2005, 244). A gyerekeknek itt hamar felnőtté kellett válniuk, a felnőttek életszabályai szerint kellett élniük, s úgy kellett kommunikálniuk, mint a felnőtteknek, ezért nagy dicsőretnak számított, ha azt mondták a gyermekről, hogy úgy beszél, mint egy felnőtt (Pukánszky–Németh 1996). Már az Óbirodalom idején úgy tartották, hogy csakis szigorú büntetéssel zabolázható meg a gyermekek ösztönei (Jacq 2009, 36), így a botbüntetéstől, a szobafogságtól sem kell elretenni (Bognár 1992, 35). Ugyanakkor az ifjút gyakran úgy igyekeztek tanulásra bírni, hogy összekötötték a lábait (Pukánszky–Németh 1996), de kihágás esetén gyakran „sorokat” kellett megtanulnia (David 1997, 114–117). Ugyanakkor a fegyelmezés eszköze volt a korai kelés és az egyszerű ebéd is (Trassard–Antérion–Thomazo 2009, 21).

A gyermeket alapvetően fegyelmezetlennek, rendbontásra hajlamosnak ítélték, Ptahhotep például úgy vélte, hogy senki sem születik bölcsen (Feucht 1990, 62), a gyermekkort az értelmi fejlettség hiánya jellemzi (French 1998, 48), s csakis a tanítások meghallgatásán és az engedelmisségen keresztül érhető el a kívánatos állapot. A vezír végső soron azonosította egymással az értelmet az engedelmisséggel, feltételezve, hogy a helyes cselekvés előfeltétele a „jó” tudásban gyökerezik (Kákosy 2005, 273). Úgy vélték tehát (egyébként hasonlóan az etikai intellektualizmus pedagógiai hagyományának későbbi, európai képvisé-

lőinek felfogásához), hogy aki tisztában van az erény mibenlétével, az aszerint is fog cselekedni (David 1997, 114–117); aki kívülről ismeri az erkölcsi szabályokat, követni fogja azokat (Pukánszky–Németh 1996).

Így aztán nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy felhívják a gyermekek figyelmét az erkölcskárosító magatartásformákra. Ezért is intették óva a fiatalat az élvezetektől és a lustaságtól, mint ahogyan azt az Újbirodalomban keletkezett Anastasi-papiruszban is olvashatjuk, melynek szerzője óva int az elérhetetlen vágyak kergetésétől (Bognár 1992, 35), a minduntalan cimborálástól, az utcákon kóborlástól (Kákosy 2005, 245), s többször kilátásba helyezi a fizikai büntetést. Így ír: „Ne lustálkodj egy napon sem, különben megvernek, mert az ifjú fülei a hátán vannak, és akkor hall, ha őt ütik” (az Anastasi-papiruszt idézi Bognár 1992, 35). A testi fenytés mellett a fegyelem eszközei voltak a fenyegetés, a feddés, de a korai kelés is (Trassard–Antérion–Thomazo 2009, 21; Portik 2012, 72). Ugyanakkor például az Amenemhat-intelmek tanúsága szerint egy apa azzal kívánta motiválni fiát az iskolába vivő úton, hogy szembeállította az írnok kényelmes életét és hatalmi pozícióját a kőfaragó fizikai szenvedésektől és alávetettségtől meghatározott hétköznappjaival, végül felszólítva őt: „légy, fiam, írnok, mások hajszolója!” (az Amenemhat-intelmeket idézi Bognár 1992, 36). Ehhez hasonlóan az Anastasi-papirusz is óva inti az ifjút a tunyaságtól és az elérhetetlen vágyak kergetésétől, büntetést helyezve kilátásba abban az esetben, ha nem tanul (Pukánszky–Németh 1996).

Egyiptomban a nevelési elveket a már fentebb is idézett intelmek foglalták magukba, melyek célja a fennálló rend védelmezése volt, így ezek többnyire tankönyvekként váltak használatosakká, akár több évezredig (Kákosy 2005, 275). Ezek az intelmek hosszú időn keresztül az egyiptomi erkölcs megrendíthetetlen voltáról adnak tanúbizonyságot, noha az Újbirodalom idején keletkezett Aní-féle intelmekben már érzékelünk némi megingást, ugyanis itt már a dialógusokban a fiú többször visszafelel apjának (Kákosy 2005, 227); többek közt ettől is lesz oly eleven, élettel teli a mű a korábbi intelmek archaikus hangjával szemben. Mindazonáltal épp Aní intelmeiben olvashatjuk azt a felfogást, miszerint a bölcsesség nem máshol keresendő, mint a szívünkben (Jacq 2009, 106), illetve, hogy az egyetlen követendő ösvény az ifjú számára a Maat útja, vagyis a harmónia, a rend, az igazság és az egyenesség törvénye (Jacq 2009, 107).

Az intelmek tanításának középpontjában az erkölcsi és világrend, a felettesek és az idősebbek vak tisztelete állt, ahogyan azt az Óbirodalomban élt Ptahhotep vezír intelmeiben is olvashatjuk: „Hajlítsd meg hátad följobbvalóid előtt” (Kákosy 2005, 272), s a gyermek fogadja meg édesapja szavát, hiszen a fiú, „aki meghallja a szót, Hórusz követője, és jól mennek a dolgai mindaddig, amíg nyitva tartja a fülét” (Ptahhotep intelmeit idézi Wilson 1999, 69). Mindezzel együtt Ptahhotep felhívja a figyelmet az alázatosság, az önfegyelem, a mértékletesség és az igazság

szeretetének erényére is (Feucht 1990, 64). A vezíren kívül az alacsony rangú írnök, Aní is apja tanításainak követésére (Jacq 2009, 106), valamint az idősebbek, a feljebbvalók, s azzal együtt ön maga tiszteletére szólította fel a fiút (Jacq 2009, 108), kiegészítve ezt azzal az intelemmel, miszerint az ifjú tartózkodjon a fecsegéstől, s legyen alázatos, vagyis ismerje fel, ha valamit nem ért (Jacq 2009, 106). Végül a ramszeszi kor vége felé élt Amenemope is az idősek megbecsülésére, tiszteletére hívja fel az ifjú figyelmét, amikor így ír: „Ne szidalmazd azt, aki idősebb nálad, előbb látta meg a Napot, mint te, mert be fog vádolni a Korong előtt, amikor felragyog” (Amenemopét idézi Kákosy 2005, 246; Feucht 1992, 64). Az ókori Egyiptomban tiszteletlenségnek számított az is, ha egy ifjú nem állt fel az öregek jelenlétében, például étkezésnél (Pukánszky–Németh 1996), kíváncsiságát pedig az idősebbek nézeteinek kétségbevonásával azonosították, ezért ezt is helytelenítették (David 1997, 114–117).

Az intelmek szövegeiben tehát az idősek és a szülők tisztelete egyaránt nagy hangsúllyal szerepel. A szülők megbecsülésére utal az a tény is, hogy különböző életrajzi jellegű sírfeliratokban a halott szüleinek tiszteletére utaló szövegrészeket találunk, de gyakori a szülők (főleg az édesanya) képének ábrázolása a fiú sírkamrájában, amiben az örökös együttlét iránti vágyakozás fejeződik ki. Továbbá az is fontos tény, hogy a fiú gondoskodott elhunyt szülei sírkamrájának berendezéséről, valamint a halottnak járó áldozatokról is (Wenig 1967, 25; Feucht 1990, 67), illetve halotti papként áldozatot mutathatott be elhunyt szülei részére (Wenig 1967, 22). Egyiptomban egyébként is alapvető értéknek számított a holtak tisztelete az istenekhez való fohászkodással együtt (Bognár 1992, 33), de ez az érték a szülők tiszteletével összefüggésben is megjelent. Továbbá Ptahhotep és Dzsedefhór, majd később Aní intelmeiben olvashatunk felszólítást arra vonatkozóan is, hogy az ifjú gondoskodjék magának „pompás sírról” (Kákosy 2005, 227), ami szintén a túlvilági életre való előkészület fontosságát igazolja. A halotti kultusz ugyanis áthatotta az egyiptomi kultúra egészét, s az elhunyt felruházásáról, táplálásáról a családnak, illetve a halotti papnak kellett gondoskodnia. Hittek abban, hogy ha a sírokban megfelelő mennyiségű ételt, italt és használati tárgyat helyeznek el, ezzel biztosítják a halott túlvilági létéhez szükséges elemi feltételeket, nehogy a Ka (a jellemet kifejező erő) hiányt szenvedjen, így aztán az ifjú is azon igyekezett, hogy egyszer majd hozzá méltó sír fogadhassa az áldozatokat (Kákosy 2005, 354).

Az intelmek felhívták továbbá a növendék figyelmét olyan értékekre is, mint amilyen a hallgatás, a szorgalom, az egyenesség, a becsületesség, valamint a mértékletesség (Jacq 2009, 34, 148; Kákosy 2005, 277; David 1997, 114–117). Már Ptahhotep is óva intett a fecsegéstől, kiemelve a hallgatás, a figyelem jelentőségét (Jacq 2009, 34; Feucht 1990, 64), akárcsak később Amenemope, aki így szól: „Fordítsd oda mindkét füledet, szívedet nyisd meg az elmondottak

előtt” (Jacq 2009, 149). Ugyanő az egyenes beszéd, az igazmondás törekvésére fektette a hangsúlyt, kiemelve, hogy Isten legnagyobb adománya nem más, mint az igazság (Jacq 2009, 148). Szót emelt a becstelenség ellen is, mondván, hogy a tisztességtelen módon szerzett vagyon az enyészeté (Kákósy 2005, 277). A fecsegésen, a tiszteletlenségen, a becstelenségen, a hazugságon túl megvetették az indulatosságot, az udvariatlanságot, a lustaságot és az örömök mértéktelen hajhászását is, így például a felnőttek megkövetelték a gyerekektől és ifjaktól, hogy étkezések alkalmával étvágyukon uralkodni tudjanak (David 1997, 114–117; Feucht 1990, 64). Az Anastasi-papiruszban például a következő intelmet olvashatjuk: „Évés közben viseld magad illedelmesen, és ne tömd mohón magadat” (Pukánszky–Németh 1996).

Az ókori Egyiptomban nagy értéknek tekintették az egyéni boldogulás képességét, így Dzsedefhór is elismerését fejezi ki azon ember iránt Auibré nevű fiának írt intelmeiben, aki saját keze munkájából eltartja magát, s családot alapít. Mint írta, az ifúnak meg kell teremtenie saját és családja eltartásához a szükséges anyagi feltételeket, de mindez mit sem ér az önvizsgálat képessége nélkül, melytől megtisztul az ember szíve (Jacq 2009, 29). Felhívja továbbá a figyelmet a rituális és erkölcsi tisztaság, valamint a halál utáni létről való gondoskodás jelentőségére, de hangsúlyozza azt is, hogy az ember az élet örömeit se tagadja meg magától (Kákósy 2005, 273).

Ehhez hasonlóan Nofer-hotep sírjának sírfelirata (i. e. XIV. század) is az örömök megélésére szólítja fel a fiatalot, ugyanakkor felhívja a figyelmet a segítő szándék fontosságára is: „adj kenyeret annak, akinek semmije sincs, és szerezz magadnak jó hírnevet az utókor előtt örökre” (Bognár 1992, 33). Egyiptomban gyakran hangsúlyozott érték volt ugyanis a nélkülözők oltalmazása, így Aní is felszólított arra, hogy a jólétben élők nyújtsák ki kezüket azok felé, akik szűkölködnek, s egyúttal elítélte a torkosságot (Jacq 2009, 109). Ugyanakkor Ptahhotep már az Óbirodalomban óva intett a kapzsiságtól és az elégedetlenségtől, s azt írta, hogy az ember azzal elégedjen meg, amije van, ha békében kíván élni (Jacq 2009, 34). Végül az első átmeneti korban uralkodó Heti király is arra intette fiát erkölcsi intelmekben gazdag uralkodói traktátusában (politikai és morális célzatú értekezésében), hogy gondoskodjon a bajbajutottakról és az özvegyekről, ne fossza meg apja örökségétől a gyermeket, s egyáltalán, ne tegyen különbséget a közemberek és a tisztviselők között, hanem mindenkit tette alapján ítéljen meg (Jacq 2009, 55). Itt tehát a jóindulat és a segítő szándék értékén túl megjelenik az esélyegyenlőség gondolata is, már rögtön az Óbirodalom idejét követően.

Az intelmek továbbá arra buzdították a fiút, hogy házasodjon meg korán és nemzzen gyermeket az utókor számára, ahogyan ezt Aní intelmei közt is olvashatjuk. Ugyanő azonban felhívja a figyelmet arra is, hogy a fiú legyen odaadó

felesége iránt, s ékesítse házat virágcsokrokkal, lássa el feleségét földi javakkal (Jacq 2009, 108). Ugyanakkor már Dzsedefhór és Ptahhotep intelmeiben is szó esik minderről (Kákósy 2005, 277), utóbbi például így írt: „Ha kiváló vagy, alapíts házat, szeresd feleségedet házádban [...], örvendeztesd meg szívét, amíg élsz, szántóföld ez, mely hasznos urának” (Ptahhotepet idézi Wenig 1967, 22). Ebből kitűnik ugyan a nő nagyfokú tisztelete, ám annak „házhoz” (következés-képp háztartáshoz) való kapcsolása révén e szövegrészlet már implicit módon magában foglalja a nő körülhatárolt (számottevően a házvezetéshez kapcsolódó) szerepkörének meghatározását is, ráadásul a nőt tárgyiasító, „birtokba vevő” beszédmód sem áll távol a fenti fogalmazásmódtól.

Az egyiptomi kultúrában a gyermekek és ifjak nevelése szempontjából tehát roppant meghatározóak voltak az intelmekben és más iratokban foglalt értékek, különösen az írnokok iskolájában. Az írnokképzőkben a tudományok szeretetére ösztönözték a növendékeket, kiemelve azok hasznosságát, az írnoki munka minden más foglalkozás fölött valóságát (Feucht 1990, 66), az adminisztrációban betöltött nélkülözhetetlen voltát, s azzal ösztönözték őket, hogy „jóllaknak” majd a tudományukkal. Az ókori Egyiptomban hagyományos értelemben megszervezett iskolarendszer nem létezett, de a tapasztalt írnokok egy része körül hamar létrejöttek a tanulócsoportok, s akik ezekbe tartoztak, könnyen érezhették azt, hogy ők egyfajta „kiválasztottak”. Írnokká elvileg bárki lehetett, tehát nyitva volt a mobilitás útja minden népréteg számára, ám a tandíjat csak kevesen voltak képesek megfizetni (Pukánszky–Németh 1996; Bognár 1992, 33). Mindenesetre Egyiptomban a műveltség kulcsa az írás elsajátítása volt.

Elvileg a műveltség e formája felé vezető út a lányok számára is nyitva állt, ám ők elsősorban a gyakorlatias műveltséget birtokolták, ide értve például a rabszolgákkal való bánásmódot és a gazdálkodási fortélyokat (Portik 2012, 71), ezentúl pedig a kifejező tánc, a zene és az ének képességét (Pukánszky–Németh 1996). Ritka kivétel volt, ha egy lány magasabb műveltség és hivatali pozíció birtokába jutott, ennél sokkal fontosabb feladatnak számított az ő életében a háztartásvezetés és a gyermeknevelés, hiszen az ókori Egyiptomban is az anyát tekintették a gyermeknevelés fő emocionális tényezőjének.

Végül összegzésképpen elmondható, hogy a gyermek nagy értéknek számított Egyiptomban, s korántsem tekintették őt passzív-receptív tényezőnek, sőt, fontos, aktív részese volt ő egy szigorúan irányított, hierarchizált társadalmi rendszernek. Nevelését-gondozását ezért körültekintően s kellő figyelemmel szervezték meg, s alapozták meg írott formában is, de a vallásos szertartásokon való számos részvétel is a kultúra egészébe való belesimulást szolgálta (Harrington 2018, 545).

Gyermekgondozási szokások, gyermekfelfogás és családi élet

Az ókori kelet legtöbb társadalmával, így például Mezopotámia népeivel szemben az ókori Egyiptomban nem volt jellemző sem a gyermekkitevés, sem a gúzsbakötés, s a csecsemőgyilkosságot is tiltották (vö. deMause 1998, 18, 33), nem úgy, mint például a punok. Ugyanakkor persze az egyiptológus-régészek is találtak elszórva bizonyítékokat szándékos gyermekbántalmazásra (lásd Wheeler–Williams–Beauchesne–Dupras 2013). Mindenesetre ebben a gazdag birodalomban az embereknek volt idejük foglalkozni gyermekeikkel, ezért nem volt szükséges pólyával korlátozni mozgásigényüket, sőt, kifejezetten nagy érdeklődést mutattak a gyermeki természet és fejlődés sajátosságainak megfigyelése iránt, s érzékenyen érintette őket a gyermek esendő, gyámoltalan, sebezhető volta (Pukánszky–Németh 1996). Egyiptomban ugyanis úgy tartották, hogy a gyermek magatehetetlen, inkompetens saját ügyei intézésében, s a felnőttnek kell ellátnia jogi képviselőt (French 1998, 46), sőt, a szülők hajlamosak voltak mentesíteni kicsi gyermekeiket mindennemű ház körüli tevékenység alól. Ebből is látható, hogy nagy gonddal vették őt körül, s elnézőbbek voltak vele szemben, legalábbis az első életevekben (Feucht 1990, 62).

A Nílus földjén sokáig, gyakran hároméves korig szoptatták gyermekeiket az édesanyák (Portik 2012, 71; Wenig 1967, 27), már csak azért is, mert igyekeztek őket megkímélni a víztől, mely akkortájt könnyen tífuszt és vérhast okozott (Wilson 1999, 72). Bizonyos esetekben, ha például az anya teje elapadt, a család fogadhatott szoptatót dajkát, aki később dadává, majd házvezetőnővé válhatott felsőbb társadalmi körökben, s a gyermek később családtagjaként tisztelte őt (Wilson 1999, 73; Toth é. n.). A szoptatás jelentőségét bizonyítja a szoptatást bemutató plasztikai alkotások nagy száma (Harrington 2018, 543), de ismeretes egy rendhagyó, a berlini Staatliche Museen által őrzött, 18 cm magas festett stukkó-alkotás is a thébai nyugati part egyik sírjából, az i. e. 1450–1400 k. időkből (XVIII. dinasztia), melyen az ifjút édesanyja helyett egy faistennő táplálja (Wenig 1967, 46; lásd Wenig 1967, 36. kép). Rendhagyó továbbá a II. Ramszeszt az őt szoptató núbiai Anukisszal ábrázoló festett relief is, melyen a fáraót egy meghódított ország istennője szoptatja (d’Avennes 2000, 106).

A gyermek Egyiptomban igen nagy érték volt, életben maradásáért sok mindent megtettek, így különféle mágikus praktikákat és orvosi tanácsokat ismerünk, melyek a beteg gyermek gyógyítását célozták (Pukánszky–Németh 1996). Ismerjük például Ízisz és Hórusz azon történetét is, melyben Ízisz kétségbeesik a skorpiócsípésben szenvedő fiú, Hórusz sorsa fölött, majd végül Thot isten segít rajta varázslással (Dobrovits–Kákosy szerk. 1995, 54). A gyermeket szegények és gazdagok egyaránt meztláb, ruha nélkül járatták az első életevekben, s csak ha az idő hűvösebbre fordult, adtak rá hosszabb lenvászson inget, ám gyakran

türkiz láncot hordott nyakában, mely a szemmelverés elleni védelmet szolgálta (Trassard–Antérion–Thomazo 2009, 18). A gyermek – mint azt Diódorosz beszámolóiból is tudjuk – eleinte könnyű, olcsó ételeket kapott édesanyjától, az első két évben ugyanis papirusznövény szárán, mocsári növények gyökerein élt (Kákosy 2005, 244). Az édesanya az első két-három évben gyakran a hátán hordta kicsinyét, mégpedig ruhadarabba vagy kendőbe bugyolálva (Wenig 1967, 28), anyja mellének közelségében, szabadon hagyva karjait (French 1998, 47).

A gyermek a család büszkeségének számított, ám az apák fiúgyermeknek örültek igazán, hiszen csakis ő szavatolhatta a család fennmaradását, ő vehette át apja hivatalát, s ő mutathatott be később szüleinek áldozati adományt, akár halotti papként (Wenig 1967, 22). A szülők olyan nevetek adtak gyermekeiknek, amelyek gyakran már önmagukban kifejezték a szülői szeretetet (például: „Örömöm, boldogságom”, „Apa élete” [Trassard–Antérion–Thomazo 2009, 18]). A nevet az egyiptomiak az ember lényegi részének vélték, s a fentiekben túl gyakran fejezte ki a szülők óhajait gyermekükkel kapcsolatban, de utalhatott a születés körülményeire is, mindenesetre a névadásban az anya szava volt a döntő (Wenig 1967, 27).

A gyermekkor értékes voltát fejezi ki az is, hogy a képzőművészeti ábrázolásoknak is gyakori szereplője a gyermek, főleg anya-gyermek kapcsolat tárgyú vagy családi témájú ábrázolásokon; ez utóbbi különösen az Amarna-korban volt jellemző, Ehnaton fáraó idején. A fáraó ugyanis előszeretettel örököltette meg magát családjá körében, ünnepi vagy épp hétköznapi eseményeken, amint szülei ölelgetik gyermekeiket, vagy épp csak ölükben tartják őket (French 1998, 45). Ugyanakkor ismerünk néhány egyalakos gyermekábrázolást is, gondolva itt például a luzerni Koffler-gyűjtemény 4 cm magas ülő fiút ábrázoló elefántcsont kisplasztikájára, melyet Abüdoszban találtak. Már ezen az élethű, a látványt viszonylag kötetlenül ábrázoló figurán is tetten érhető az egyiptomi gyermekábrázolásnál megszokott jellemző testtartás, hiszen egyik ujját a gyermek is szájához emeli (Székely 1983, 91; Budde 2010, 2). Továbbá a berlini Staatliche Museen őrzi azt az ülő kislányt ábrázoló alig 9 cm magas naturalisztikus kidolgozású kőszobrot (lásd Wenig 1967, 52. kép), melynek alakja egyik kezét szívéhez emeli, másikat térdén pihenteti; talán éppen az istenekhez szól. Mindkét ábrázolás gyermekként mutatja be a gyermeket, szó sincs itt a „miniatűr felnőtt” típusú ábrázolásmódról, legfeljebb a gyermek uralkodót anyja oldalán bemutató műveken. Mindenesetre az ókori Egyiptom művészetének nagyszámú gyermekábrázolásai tehát ugyancsak azt mutatják, hogy a társadalom számára a gyermek nagy értéket hordozott magában.

A gyermek iránti odaadást bizonyítja továbbá a nagyszámú játéklelet is, ugyanis tudjuk, hogy Egyiptomban a kicsi gyermekek gyakran játszottak bűgő-csigával, csörgővel, fúvócsővel, spárgával húzható fa állatkákkal (például krokodilfigurákkal), szívesen babáztak vagy labdáztak, míg a nagyobbak már bábozni szerettek vagy táblajátékkal foglalatoskodtak (Pukánszky–Németh 1996). Isme-

rünk táncoló törpöt ábrázoló figurákat vagy miniatűr játék fegyvereket is, továbbá olyan agyagszobrocskákat Kajúnból az i. e. 1890 k. időkből, amelyek majmot, krokodilt, sertést vagy épp hajót ábrázoltak (David 2005, 473; Harrington 2018, 545–546). A gyermekek mindezzel szívesen játszottak, de szerettek futni is, s kedvelték a különféle ugrójátékokat, gondolva itt például az ugróiskola nevű játékra (French 1998, 48). A bakugrás nevű játékról pedig több ábrázolás is fennmaradt sírjeleneteken, ahogyan a birkózásról is (Harrington 2018, 546), például egy kajúni birkózó fiúkat ábrázoló mészke szobrocska formájában. Ezentúl szerettek bottal horgászni, célba löni, távol ugrani, vagy kisebb madarakra vadászni parittyával (David 2005, 475). A játékok e gazdag terméséből is láthatjuk tehát, hogy az egyiptomiak valóban megbecsülték a gyermeküket, s sokat adtak arra, hogy személyiségük egészségesen fejlődjön, feltehetően a játéknak a biológiai és lelki fejlődésben betöltött szerepéről is volt némi sejtésük, annak ellenére, hogy alapvetően nagy szigorral viszonyultak a nevelési követelményekhez.

Összességében elmondható, hogy az egyiptomiak szerették gyermeküket, s örültek a gyermekáldásnak, ám mégsem volt ritka jelenség a fogamzásgátlás, hiszen egyesek, főleg a szegényebbek, saját családjuk méretének szabályozására törekedtek ezzel az eszközzel is (David 2005, 463). Ugyanakkor – korát megelőzve – az egyiptomi társadalom a fogyatékos gyermeket sem vetette ki magából, sőt, inkább a társadalomba való integrálására törekedtek, s bár a szülők nem örültek kicsinyük esetleges fogyatékoságának, a „traumát” azzal enyhítették, hogy azt mondták rá: „megérintették őt az istenek”. Amenemope írnok is kifejezetten óva intett attól, már az Újbirodalom vége felé, hogy bárki is kinevesse vagy ingerelje a törpét vagy a vakot, s tudjuk, hogy ebben a társadalomban a törpe is magas pozícióhoz, álláshoz juthatott és példás családi életet élhetett egy gazdag hercegnő oldalán, mint ahogyan azt Szeneb törpe élettörténete igazolja (Trassard–Antérion–Thomazo 2009, 17).

1. kép. Szeneb törpe családjával. Mészke, 33 cm. Gizából, a VI. dinasztia kezdetéről, i. e. 2300 k. Kairói Múzeum, szám: 6055.

A kép forrása: Wenig 1967, 10. kép.

Szenebnek a gizai temető körzetben külön sírja volt, s innen való az írnököt családjával bemutató 33 cm magas mészköszobor, melyet ma a Kairói Múzeum őriz (*Szeneb törpe családjával*, i. e. 2300 k.). A mű kifinomult, művészi módon oldja fel azt az ellentétet, ami a törpe férj és a nemesi származású feleség finom testalkata között feszült. Szeneb a padon ül saját maga alá húzott lábaival, tipikus uralkodói testtartással, előtte pedig gyermekeit látjuk, meglehetősen miniatűr formában – a hierarchizált ábrázolásmód követelményének megfelelően. Tehát már megjelennek itt a testi hibák, hiszen az V. dinasztiaától fogva erre már volt lehetőség a művészi ábrázolás gyakorlatában (Wenig 1967, 44). Ugyanakkor a testek naturalisztikus megformálása, valószínű bemutatása is naturalisztikus ábrázolásmódról tanúskodik. Látjuk azt is, hogy Szeneb felesége, Senetioties hercegnő óvón átkarolja férjét, a szeretet egyértelmű jeleként, a házastársi hűség és támogató szándék tanújeléül. Feltűnő továbbá, hogy az apró gyermekek itt szájuk elé teszik ujjukat, a csend, a hallgatás jelentőségére hívja fel a figyelmet (Budde 2010, 2), amely, mint már taglaltuk, központi jelentőségű értékként jelenik meg az egyiptomi intelmek szövegeiben. Ez már önmagában a gyermekekkel szemben megfogalmazott olyan értékeket foglalta magában implicit módon, mint az engedelmesség és a tiszteletteljesség (Harrington 2018, 550), de erre utal az ábrázoláson az egyenes testtartás is. Végül, a gyermekszemlélet szempontjából érdekes megjegyezni itt, hogy a két gyermek Szeneb lábainak meghosszabbításaként is értelmezhető, ezáltal juttatva kifejezésre apjuk akaratának való kiszolgáltatottságukat, valamint alázatosságukat és engedelmességüket (Bogdanovic 2013, 245).

2. kép. Ehnaton fáraó és családja a sugárzó Aton alatt. 32 cm.
XVIII. dinasztia, 1350 k. Tell el-Amarnából. Berlin, Staatliche Museen,
Ägyptische Abteilung. Ltsz.: 14145.

A kép forrása: Wenig 1967, 57. kép.

E mű azonban ritka darabja az óegyiptomi családábrázolásnak, melyre leginkább az Amarna-korban találunk nagy számmal példát, az általa bevezetett új kultusz (Aton-kultusz) miatt eretneknek bélyegzett Ehnaton fáraó korában. A korszak egyik legismertebb alkotása az Ehnaton és családját a napkoronggal együtt ábrázoló sztlélé (*Ehnaton fáraó és családja a sugárzó Aton alatt*, 32 cm, XVIII. dinasztia, 1350 k.). Ez nem más, mint egy oltárkép egy amarnai magánházból, amely a királyi párt mutatja be (Ehnaton és Nofertitit) gyermekeik társaságában, amint gondozzák és becézgetik őket. Ehnaton idején a művészet fő feladata a királyi család ábrázolása volt, s számos ahét-aton magánháza került oltárkép a királyról és családjáról (Kákósy 2005, 306). E művek szerető apaként, gyengéd férjként mutatták be az uralkodót, s – a korszak rendhagyó, naturalista-individualista karakterű ábrázolásmódjából fakadóan – minden családtag petyhüdt tartással, torz ábrázattal, megnyújtott koponyával került ábrázolásra. Ezt láthatjuk jelen művön is (Wenig 1967, 47), melyen a fáraó által imádott isten, a fénylő napkorong, Aton ragyogja át a családi idillt, az élet (ankh) jelét nyújtva a családnak (Kákósy 2005, 306; vö. d’Avennes 2000, 91). Mindenesetre, mint itt is látszik, a királyi pár nagyon szerette lányait, olyannyira, hogy Ehnaton feleségül is vette Meritatont (Kákósy 2005, 177), egyik lányukat pedig elvesztésekor nagy fájdalommal közepette siratták el, s úgy köszöntek el tőle, mintha csak a fény maga hagyta volna el őket (Jacq 2009, 120).

3. kép. Inherhai családi képe. Festett stukkó Inherhai sírjából a thébai nyugati parton. A XX. dinasztia elejéről, i. e. 1200 körül.

A kép forrása: Wenig 1967, 88/b. kép.

A családi szeretet közvetlen ábrázolásával az óegyiptomi művészetben e kivételes korszakon kívül ritkán találkozhatunk, de ismerünk például egy festett stukkót a thébai nyugati part egyik sírjából, az i. e. 1200 k. időkből, mely egy

házaspárt ábrázol négy mezítelen gyermeke társaságában, akik a kiskorúakra jellemző különleges hajviseléssel jelennek meg (Wenig 1967, 50). Mindenesetre az ehhez hasonló családi jelenetekről egyértelműen kitűnik, hogy az ókori Egyiptomban igen nagy értéknek tekintettek a gyermekre, s a családi élet szerves része volt ő, aki egyfelől engedelmességgel tartozott szülei felé, másfelől azonban örömet vitt mindennapjaikba.

Anyaság

Az ókori Egyiptom társadalmában a nő szerepe meghatározó volt, s bár nem tölthetett be bármilyen állást, jogköre viszonylag széles skálán mozgott: saját földbirtoka lehetett, szolgálkkal, rabszolgákkal, saját vagyonnal és értéktárgyakkal rendelkezhetett, köthetett bármilyen üzleti szerződést, volt panasztételi joga, s örökbe is fogadhatott (Wenig 1967, 12). A nők lényegében egyenjogúak voltak a férfiakkal, hiszen még a sírba is elkísérték őket: a sírban ugyanis a férj és a fiú mellé temették a szerető feleséget és édesanyát (Wenig 1967, 11; Utrio 1990, 19). Úgy vélték, hogy a nő Hathor istennő védelme alatt áll, aki nem más volt, mint a szépség, a szerelem és az anyaság istennője (Wilson 1999, 76). Mindazonáltal a nők elsősorban otthonukban fejtették ki tevékenységüket: főleg a háztartási feladatokkal, illetve a háztartásvezetéssel voltak elfoglalva, illetve a gyermekneveléssel (Wilson 1999, 89). A nő legfontosabb szerepe ugyanis az anyai szerep volt, s Egyiptomban rendkívül nagy tisztelet övezte az anyaságot.

Az ókori Egyiptomban a nőt tehát nem lehetett bántani, gyengédnek kellett vele lenni, az anya tiszteletére való nevelés pedig a legfontosabb egyiptomi életelvek közé tartozott. Mint tudjuk, az egyiptomiak túlvilági életbe vetett hite szerint a sírkamra festményei, szobrai annak biztosítékai voltak, hogy az elhunyt élete halála után is változatlanul folytatódjon. Ezért az anya képe is gyakran szerepelt a sírkamrák falán – ez is szép bizonyítéka az örökös együttlét iránti vágyakozásnak (Wenig 1967, 25).

Az anyát a fiúnak nagy tiszteletben kellett tartania, s erre többek közt Aní őrök is felhívja az ifjú figyelmét intelmeiben, emlékeztetve őt arra, hogy anyja mindig gondját viselte (Jacq 2009, 108): „Kétszerezd meg a kenyeret, melyet anyádtól kaptál, / Hordozd őt, ahogy ő is hordozott. / Sok gondja-baja volt veled. [...] Nyakában hordott, / három évig volt melle a szádban. / Nem fintorgott az ürülékedtől, / és nem mondta undorral: Hát ezzel mit tegyek? / Elvitt az iskolába. / Miután megtanultad az írást-olvasást, / mindennap megkaptad a kenyeret / és a sört is anyádnak házából. [...]” (Wenig 1967, 25). Így emlékeztette az őrök az ifjút az anyai gondviselés jelentőségteljes voltára, figyelmeztetve őt arra, hogy tisztelnie kell édesanyját. Az ókori keleti társadalmakkal szemben az anyaság-

nak az egyiptomi társadalomban tehát kiemelt jelentősége volt, olyannyira, hogy szertartások, mítoszok és kultuszok sora határozta az anyai gondviselés, de a terhesség és a szülés jelenségkörét is, már a kezdetektől fogva.

A szülés és a terhesség kultúrája és ikonográfiája az ókori Egyiptomban

Az ókori Egyiptomban az anyaság egyik legmeghatározóbb mozzanata a szülés volt. A születésre úgy tekintettek, mint a nemlétből a létbe való átmenetre, ennél fogva a vajúdást átmeneti rituálék sora övezte (Liptay 2013; Routledge 2001, 167). A szülés úgynevezett szülőtéglákon történt: a nők erre térdepelve hozták világra a kisdedit, akit azután a téglára fektettek; a szülőtéglá (meszhenet) mágikus, bajelhárító funkcióval bírt (Kóthay 2013, 15). Azok szerint, akik hittek az eleve elrendeltségben, Thot ezekre a szülőtéglákra írta fel az ember sorsát, sőt, a szülőtéglá a túlvilágra is elkísérte az embert az egyiptomiak hite szerint (Kákósy 2005, 244).

A szülés egy könnyen felállítható házban, a szülőlugasban (mammiszi) történt; ennek ábrázolásával találkozunk a thébai munkástelepen is (Wenig 1967, 26; Rappcsányi 1933, 12). A vajúzó nők ágyuk mellett gyakran felállították a bajelhárító erővel bíró törpeisten, Bész, illetve a szülő nők védnökeként ismert Terhes Taweret istennő képét (Wenig 1967, 26). A szülésnél használatos volt a Középbirodalom idején elterjedt varázsbot is, mégpedig az újszülött mágikus védelme okán. Az ezek felületébe vésett, kést tartó állatalakok, vagy éppen a tűz hieroglifája a démonok távoltartását szolgálták. A Szépművészeti Múzeumban őrzött varázsboton megtaláljuk a már említett Taweretet (Thoeris) is, a szülő nők, az anyák és a gyermekek védelmezőjét, a termékenység istennőjét (Liptay 2013), hiszen az egyiptomiak hite szerint nem más mutatkozott meg a varázskés formájában vajúzókor, mint maga a víziló istennő. Ezzel a késsel egy mágikus kört véstek a szülő nő köré, annak céljából, hogy Taweret istennő távol tartsa az ártó erőket (Szántó 2013, 4).

Taweret, az ősi anyaistennő személyét olyan állatalakokból gyúrták össze, melyek valós veszélyt jelentettek a Nílus földjén élő emberre: krokodilfogakkal és oroszlánmancsokkal jelenítették meg, melyek – védelmező aktivitásuk jelképezése céljából – a „sa” (védelem) hieroglif jelén nyugszanak (Wilson 1999, 73), fejük pedig a nőstény vízilóé, aki kicsinye védelme érdekében bármikor támadásba lendül (Szántó 2013, 3; Rappcsányi 1933, 15). Thoerisz személyével egyébként már az Óbirodalom piramisszövegeiben is gyakran találkozunk, mégpedig Ipy vagy Ipet néven, ami dajkát jelent; ő volt ugyanis a víziló istennő, aki az újszülött királyt tejével táplálta (Szántó 2013, 3).

4. kép. Thoérisz vízilóistennő, a gyermekágyas nők védnöke. Zöld kő, 96 cm. Kr. e. 650 után. Kairó, Múzeum. Szám: 791.

A kép forrása: Wenig 1967, 94. kép.

Miután a „Nagy Istennő” a gyermekek és anyák védelmezőjeként működött, nagy divatja volt a Taweret-amulettnek (Wilson 1999, 73), de az istennő számára készített házi szentélynek (Szántó 2013, 1) és a Thoérisz formáját adó tálaknak, kozmetikai edényeknek, fésűknek és bútoroknak is (Szántó 2013, 4). Ismerünk továbbá egy, a kairói múzeum által őrzött, későkori, zöld kőből készült, 96 cm magas, a terhes vízilóistennőt ábrázoló Thoérisz-szobrot is, mely feltehetően szintén mágikus funkcióval bírt.

5. kép. Illatszeres edény. Terhes asszony. Alabástrom, 12 cm. Újbirodalom. Berlin, Staatliche Museen. Ägyptische Abteilung. Ltsz.: 24018.

A kép forrása: Wenig 1967, 47/a. kép.

Am nemcsak az állapotos Taweret, de a hétköznapi terhes asszonyának ábrázolására is találunk példát – ismerünk például egy 12 cm magas illatszeres edényt még az Újbirodalom idejéből, melyet ma a berlini Staatliche Museen őriz. Az egyszerű naturalisztikus jellegű és szembenézetre komponált (frontális) mű

tömbszerűségénél fogva szertartásosságot áraszt magából, miközben felfedi az anyaság bensőséges, átszellemült valóját is. Ugyanakkor a terhes nő edényként történő megjelenítése révén hangsúlyossá válik a nő befogadó funkciója, a nő „negatív forma” itt, mely magába kell hogy fogadja a természet „pozitív” tendenciáit, alá kell hogy vesse magát annak, s ennél fogva e mű sugallata szerint (pontosan a tároló funkció okán) a fajreprodukciós funkció képezi a nő alapvető természetét.

6. kép. Gyászoló asszonyok. Mészkörelief Anhmahor szakkarai sírjából.
VI. dinasztia, i. e. 2300 körül.

A kép forrása: Wenig 1967, 18. kép.

A gyermek világrahozatalában nagy szerepe volt a szülészeknek is, s az ő megbecsültségüket igazolja többek között egy mészkőrelief még a VI. dinasztia idejéből (i. e. 2300 k.), melyet Anhmahor szakkarai sírjában találtak, s a sírtulajdonos orvos halála fölötti gyászt jeleníti meg. A jelenet asszonyok egy csoportját mutatja: három nő támogat egy negyedik, állapotos nőt gyászában; feltehetőleg mindnyájan az orvos páciensei voltak (Wenig 1967, 26). Annak ellenére, hogy a mű az Óbirodalom idején keletkezett, roppant érzelmgazdag, a megjelenített mozdulatok igen hevesek, a kompozíció egésze expresszív, s őszinte hangon juttatja kifejezésre a szülész elvesztése okán érzett mélyeséges fájdalmat. Ebből is láthatjuk, hogy milyen nagy jelentőséggel bírt a szülés szakszerű támogatása az ókori Egyiptomban.

Ezenkívül ismerünk például még egy, a fáraó isteni nemzését és szülését bemutató jelenetet III. Amenophisz luxori templomából, s noha a terhes nők ábrázolása kivételesnek számított (Wenig 1967, 26), annál jellemzőbb volt a világ újralkotójaként is ismert Hathor istennő megjelenítése. Ilyen ábrázolást találhatunk Hatsepszut deir-el-bahari-i templomának kápolnájában a fáraót szoptató istennő formájában (Wilson 1999, 73) vagy Menkauré fáraó oldalán a híres Mükérisz-triáson (i. e. 2500 k.), aki itt a király anyját volt hivatott helyettesíteni (Cartocci 2007, 58–59; Smith 1998, 60–61). Mint oly gyakran, Hathor itt is napkorongot közrefogó szarvakkal jelenik meg, s ebben kifejezésre is jut karakterének lényege. Hiszen ő az az istennő, aki hajnalban újrászüli a

Napot, így ő lesz a napisten anyja, aki szarvain az égbe emeli a megújult, fiatal (reggeli) napistent. Ebből fakadóan ő vált a világ ősi anyjává, hiszen nem más ő, mint „a természet erejének megszemélyesítője, aki újra és újra teherbe esik és alkot, szül, nevel, fenntart mindent, ami csak a világon létezik” (Moldován-Tóth 2006, 38). Hathor istennő tehát nem más, mint a világ újrateremtője, s mint ilyen, egyszersmind az anyaság megtestesítője is.

Ám az egyiptomi mitológia legismertebb anyaalakja mégiscsak Ízisz, Hórusz anyja, akinek ábrázolásai ugyancsak ismertek, igaz, elsősorban az Újbirodalom végétől fogva. Azonban nagy számban ismerünk anyaábrázolásokat a hétköznapokból, vagy épp a gyermek fáraót oltalmazó, gondozó, esetenként melléből tápláló édesanyát bemutató plasztikai alkotásokat. A következőkben ezek bemutatására vállalkozunk.

Az anyaság plasztikai ábrázolása az ókori Egyiptomban

Az anyaság eszményének megfogalmazásával a képzőművészetben már harmincezer évvel ezelőtt is találkozhatunk. Az alsó-paleolitikum olyan alkotásai, mint a Willendorfi vagy a Wisternitzi Vénusz már a „Nagy Anya” mítosz és a termékenységkultusz szolgálatában álltak. A kor embere úgy vélte, ezekkel a kis fétisszobrokkal kapcsolatot tarthat a szellemekkel, és befolyásolhatja a gyermekállomány alakulását – ezért készültek a fogalmi ábrázolás e korai remekművei. Az újkorra azonban a gazdálkodási viszonyok megváltozásával a matriarchátust lassanként felváltotta az apajogú társadalom, de például Catal Höyük leletei között találunk egy érdekes istenanyát (Ankarai Istenanya, i. e. 5750 k.). E mű épp szülés közben mutatja be a telt idomú hölgyet, lábai között egy bikafejjel, amely az ókorban a termékenységet jelképezte.

7. kép. Asszony gyermekkel. Elefántcsont, 7,5 cm, i. e. 3500 körül. Berlin, Staatliche Museen, Ägyptische Abteilung. Ltsz.: 14441.

A kép forrása: Wenig 1967, 4. kép.

Még az újkőkori idejére, kb. az i. e. 3500-ra tehető a ma Berlinben őrzött *Asszony gyermekkel* című elefántcsont kisplasztika, amelyet már Egyiptomban találtak. Ezen az ábrázoláson az édesanya gyermekét bal csípőjére ülteti, karjával pedig határozottan, de gyengéden megtámasztja, jobb kezével pedig megtartja lábait (Wenig 1967, 43). Az édesanya óvón és féltőn tartja kicsinyét, e mozzanatot áthatja az anyai szeretet melegsége és gyengédsége, miközben az alakok – különösen a gyermek figurája – már-már állatias ösztönösséget árasztanak magukból. E mű már előrevetíti az Óbirodalomban kialakuló ábrázolási kánont, de mégis sokkal elevebben hat, a maga archaikus bájában is. Az egyiptomi őskorban több ehhez hasonló, a gyermeket édesanyja oldalán vagy ölében ábrázoló szobrocscsa készült.

8. kép. III. Mereszanh királyné és anyja, II. Hotepheresz. Mésző, 60 cm. Giza, a IV. dinasztia vége, i. e. 2500 k. Boston, Museum of the Fine Arts. Ltsz.: 30.1456.

A kép forrása: Wenig 1967, 8. kép.

Már az Óbirodalom korában, a IV. dinasztia idején keletkezett III. Mereszanh királyné és anyja, II. Hotepheresz mészkőszobra a gizai temető körzetben. II. Hotepheresz Kheopsz fáraó és egy ismeretlen mellékfeleség leánya volt (Wenig 1967, 44), III. Mereszanh királyné pedig II. Hotepheresz és Kawab herceg lányaként jött világra. Övé a Georg Reisner által feltárt G7530/7540-es sír, melyet eredetileg ugyan édesanyjának szántak, ám lányának korábbi halála okán mégis őt illette meg. III. Mereszanh felesége lehetett Hafré (Khephrén) vagy Menkauré (Mükerinosz) fáraónak (Takács 2012, 27–28).

A sírjában talált, ma a bostoni Szépművészeti Múzeumban őrzött szoborcsoport anyjával együtt ábrázolja a királynét. Mindkét alak szembenézetre szerkesztett, beállításukat a frontalitás jellemzi, hiszen szembefordulnak a befo-

gadóval (Hauser 1968, 33), s így a test egy függőleges tengely mentén majdnem két egyenlő félre bontható. Feltehetően a nemezt viselő II. Hotepheresz királynő látható baloldalt, amint szeretetteljesen és oltalmazón átöleli lányát, III. Mereszanht. Ezzel a kompozíció azonban vesz szimmetrikus jellegéből, s érzelmileg telítettebbé válik, de a leány arcára kiülő melankólia is emocionálisan telítettebbé teszi a művet az egyiptomi portrék túlnyomó többségéhez képest. Mindkét figura felsőteste fedetlen, bokáig érő fehér lenvászaronruhában láthatók (lásd Wenig 1967, 38).

Feltűnő a szobor tömörszerűsége, mely statikai szerepén túl az alakok örökkévalóságba ágyazottságát szimbolizálja, hiszen a mészköttömbbe foglalt, abból aligha kiváló alakok esetében éppen a saját anyagukba építettség mozzanatán keresztül asszociálhatunk a világmindenség alkotó anyagába foglaltság gondolkörére. Ugyanakkor a tömörszerűség ezzel együtt méltóságjeltséget kölcsönöz a műnek, továbbá azzal a praktikus funkcióval bírt, hogy megóvja a halottat képviselő szobrot a sérüléstől (Székely 1983, 104). A mű méltóságjeltségét alapozza meg a frontális beállítás is, mely egyúttal szertartásos jelleget ad a műnek (Kákosy 2005, 294). E mű tehát az örökkévalóság számára készült, miközben az egyénítés tendenciája is jellemző marad (Hauser 1968, 31), sőt, a testfelület kidolgozása és némely mozdulat kötetlensége okán itt már a naturalisztikus ábrázolás jeleit észlelhetjük (Székely 1983, 91). Mindenesetre leszögezhetjük, hogy e mű szép példája a leányát oltalmazó, féltő édesanya s a szeretetteljes anya-leány kapcsolat ábrázolásának, ily módon tanúsítva, hogy az ókori Egyiptomban határozottan volt helye az érzelmeknek a nevelés folyamatában.

9. kép. III. Mereszanh királyné és anyja, II. Hotepheresz. Festett mészkörelief III. Mereszanh királyné gizei sziklasírjából. IV. dinasztia vége, i. e. 2500 körül.

A kép forrása: Wenig 1967, 9. kép.

Ugyancsak III. Mereszanh királynét ábrázolja édesanyjával egy, az elhunyt sírjában található festett mészkőrelief, melyen egyedülálló módon sárgás-vöröses hajjal jelenik meg a királyné – az egyiptomi nő világos hajjal történő ábrázolására nem találunk más példát az ábrázolóművészetben (Wenig 1967, 44). II. Hotepheresz rövid hajjal, világos lenvászonruhában jelenik meg, III. Mereszanh pedig talán uralkodói jelvényeket tart kezében, s mindkettejük nyakában több sor nyakék ékeskedik. Az édesanya méreténél és sötétebb bőrszínénél fogva mintha alacsonyabb rangban jelenne meg lányánál. A reliefen látható két szolgáló is, a főalakokhoz képest meglehetősen parányi méretben, ezzel érzékeltetve alárendelt szerepüket, alacsony rangjukat, a hierarchizált ábrázolás elvének (lásd Hauser 1968, 35) megfelelően. E mű konkrét tevékenységet aligha ábrázol, ünnepélyesen rituális jellege annál erőteljesebb.

10. kép. Ihat-Hathor papnő anyjával, Hotepheresszel. Mészkőrelief Ihat áljtajáról Nikauré szakkarai sírjában. V. dinasztia, i. e. 2400 k. Kairó, Múzeum, C. G. C. Nr. 1414.

A kép forrása: Wenig 1967, 12. kép.

Már később, ugyancsak Hotepheresz oldalán ábrázolja lányát, Ihat-Hathor papnőt egy i. e. 2400 körül készült mészkőrelief, melyen igencsak szembetűnő módon valósul meg a hierarchizált ábrázolásmód (lásd Hauser 1968, 35), vagyis az anya-gyermek kapcsolatnak, a gyermek anyához képest történő alávetettségének a méretbeli különbségekkel való érzékeltetése. Az aprócskának ábrázolt papnő itt úgy fogja át édesanyja lábát, mintha csak védelmező istennője volna, a gyermek bizalmát juttatva ezáltal kifejezésre, de ez a gesztus egyúttal arra is utal, hogy a leány identitása, sorsa összefonódott anyjával (Harrington 2018, 550). Mindkét alak nyakában nyakék található.

11. kép. II. Pepi király mint kisfiú, anyja, Anhszeszmeriré ölében. Alabástrom, 38 cm, valószínűleg Szakkarából, VI. dinasztia, i. e. 2200 k. New York, Brooklyn Museum. Ltsz.: 39119.

A kép forrása: Wenig 1967, 16. kép.

II. Pepi királyt ábrázolja kisfiú korában anyja, Anhszeszmeriré oldalán egy 38 cm magas alabástromszoborcscska, melyet Szakkarában találtak. Ez az Ízisz istennőnek szentelt mű az i. e. 2200 körüli időkből való, a VI. dinasztia korából, s ma a brooklyni múzeum őrzi. II. Pepi a VI. dinasztia egyik legtovább uralkodó fáraója volt, hiszen hatéves korában került a trónra, s 94 éven keresztül volt Egyiptom királya (Kákosy 2005, 62). Uralma alatt több hadjárat és expedíció indult Núbiába, továbbá kereskedelmi kapcsolatot létesített többek között Punttal (Kákosy 2005, 63–64).

A királyné és a király merev, archaikus testtartással ül, a királyné alakja szembenézetre lett szerkesztve, az ő ölében, testéhez képest mintegy derékszögben ül a kis királyfi, az uralkodói jelvényekkel ellátva. Édesanyja gyengéden fogja egyik kezét, másik kezével hátulról megtámasztva a fáraót; bár a merev beállításból fakadóan a kompozíciót leginkább a szertartásosság és méltóságteljes ábrázolásmód határozza meg, e mozzanat mégis képes emocionális tartalmat vinni a műbe.

Ehhez hasonló ábrázolást találunk az Amarna-korból is, egy reliefet, amelyen Nefertiti szoptatja egyik leányát (Wenig 1967, 28), ám a II. Pepit és anyját ábrázoló mű jóval archaikusabb jellegű, szigorú stílusban készült. Lényegében a királyt „kis felnőttként” ábrázolja e mű, hiszen gyermeki vonásoknak nyoma sincs, de ez mondható el III. Mereszanh királyné festett mészköreliefjéről is. A fáraó gyermek mivolta itt a hierarchizált ábrázolás elvéből (lásd Hauser 1968, 35) fakadó, az alávetettséget a méretbeli különbségekkel érzékeltető ábrázolási gyakorlat révén tudható, valamint az ölben ülés okán.

Ez az ábrázolás mágikus funkciót töltött be, hiszen feltehetőleg azzal a céllal készült, hogy a fáraó a túlvilágon is kapcsolatban maradjon édesanyjával, hogy az majd oltalmazhassa őt. A szobrász pontosságra törekedett itt ugyan, ám egyúttal igyekezett a legelőnyösebb oldaláról bemutatni az ábrázoltakat, kihangsúlyozva szépségüket és bölcsességüket (Székely 1983, 104). Továbbá a mulandóságra utaló jegyek helyett az öröklétre emlékeztető (Kákósy 2005, 294), nem látható, de tudott jellemzőkre összpontosított az alkotó, mint amilyen például a fáraói rang (Székely 1983, 92), mint arra már fentebb utaltunk. Ez az ún. ideoplasztikus ábrázolás (lásd Székely 1983, 92), amely alapvetően méltóság-teljességet kölcsönöz a műnek, s ennek eszközeként ezt alapozza meg a frontális beállításból fakadó ünnepélyes, szertartásosan merev testtartás is (Hauser 1968, 33; Kákósy 2005, 294), valamint a tömörszerűség (Székely 1983, 104), mely pedig a statikusság és öröklétbe ágyazottság élményét kölcsönzi a műnek.

12. kép. Szebekhnat hercegnő gyermekét szoptatja. Réz, 9,5 cm. XII. dinasztia, i. e. 1900–1800 között. New York, Brooklyn Museum. Ltsz.: 43137.

A kép forrása: Wenig 1967, 26. kép.

Már a Középbirodalomban, i. e. 1900–1800 körül, a XII. dinasztia idején keletkezett az a kis, mindössze 9,5 cm magas rézsobrocska, melyen Szebekhnat hercegnő szoptatja kisfiát, földön ülve, gyengéden magához tartva kisfiát, felhúzott térdével megemelve testét, kényelmes pozíciót biztosítva ezáltal a tápláláshoz. E kisplasztikát ma a Brooklyn Museum őrzi, ezért brooklyni figurának is nevezik. Az Ó- és Középbirodalomban a szoptató édesanyát ábrázoló alkotások viszonylag ritkák voltak, mindenesetre szépen illusztrálják az anya egyiptomi kultuszát, az édesanyák nagyfokú tiszteletének tendenciáját (Wenig 1967, 28). Később, immár az Újbirodalom idején, Aní írnok is felhívta a figyelmet az anya iránti tisztelet fontosságára, emlékeztetve arra, hogy ő volt az, aki gyermekét nyakában hordta és gondoskodott róla mindig, nem fintorgott még kicsinye ürülékétől sem (Wenig 1967, 25). E leírás anya-gyermek kapcsolat közvetlenségéről ad tanúbizonyságot, mely a tárgyalt szobron is tetten érhető.

E kompozíción azonban – szemben például III. Mereszanh királyné és Pepi király „gyermekkori” ábrázolásaival – a nyújtott alak ellenére is már valódibb gyermeket látunk, a korábbiakhoz képest gyermekeszerűbb vonásokkal, távolabb a „kis felnőtt” toposzától, így itt már a hierarchizált ábrázolásmódból (lásd Hauser 1968, 35) fakadó hatalmas méretbeli különbségek alkalmazására sem volt szükség. A kisgyermek tehát itt közelebb áll már a hellenisztikus görög kor pufók kisdedejeinek ábrázatához is (lásd Támba 2019, 101–122), noha alkatának nyúlánksága okán még mindig nem szakadt el egészen a „miniatűr felnőtt” narratívájától. Mindenesetre a figurák kidolgozása már jóval naturalisztikusabb, mint az imént tárgyalt előkelő- és uralkodószobrok esetében, ugyanakkor az édesanya távolba vesző tekintete, egyenes testtartása még mindig szertartásos-ünnepélyes jelleget kölcsönöz a műnek.

13. kép. Kisfiút szoptató asszony. Réz, 12 cm, XII. dinasztia, i. e. 1900–1800 k. Berlin, Staatliche Museen, Ägyptische Abteilung. Ltsz.: 14078.

A kép forrása: Wenig 1967, 20/a. kép.

Ugyancsak a Középbirodalom idején, i. e. 1900–1800 körül keletkezett annak a kisfiút szoptató asszonynak a 12 cm magas rézsobrocskája, melyet ma a berlini Staatliche Museen őriz, s ennek okán berlini figurának is hívják. E szobor egy földön ülő asszonyt ábrázol, aki kisfiát táplálja emlőjéből (Wenig 1967, 44–45), tehát ikonográfiai értelemben rokonítható a brooklyni figurával, a kettő egymás párdarabjának tekinthető. A kompozíción a némiképp frontális beállítás, a nő egyenes testtartása, a kisé merevnek ható mozdulatok okán még érzékelhető ugyan a szigorú stílus hatása, ám itt már megjelenik egyfajta derűsebb szemlélet is (Székely 1983, 124). Hiszen az anya alakja szembenézetre lett ugyan szerkesztve, ám lábain a keresztirányban fektetett, anyja testéhez képest derékszögben elhelyezett, fejével ösztönösen anyja felé forduló kisgyermek alakja megtöri ezt az archaikus merevséget.

Ugyanakkor a brooklyni figurával szemben itt az édesanya tekintete már nem a messzeséget fürkészi, hanem gyermekére irányul, őszinte érdeklődéstől áthatva. Ez a tekintet, illetve az anya lefelé biccentett feje már a gyermek iránti elmélyültebb érzelmek megéléséről tanúskodik, párhuzamosan a fizioplasztikus ábrázolásmód példáinak szaporodásával. Itt már a figurák fizikai valója is szembeötlőbb: az alakok kidolgozása kötetlenebb, naturalisztikusabb, életközelibb a brooklyni figuráéhoz képest (Székely 1983, 91). Az édesanya gyengéd kézmozdulatai (ahogyan emlőjét gyermekének nyújtja, s ahogyan finoman, óvón átfogja másik kezével a kisgyermek fejét) meleg szeretetet érzékeltetnek – érezhető tehát: a gyermek nagy értéként jelenik itt meg, oltalmazni, védeni kell őt.

Végül a stílustörténeti pozíció érzékeltetése céljából megemlítjük, hogy az ábrázoláshoz hasonlóan derűsebb szemléletet mutat a kairói múzeumban őrzött, fából készült, mindössze tenyérnyi méretű parókás női fej, de Imeret-Nebesz papnő leideni szobra is, melynek faragása már-már erotikus szépséget eredményezett (Székely 1983, 124).

A fentebb tárgyalt műveknél jóval korábbi, atipikusnak tekinthető az a Metropolitan Museum által őrzött mészkőből készült kisplasztika (Szoptató anya Nikauinpuból), melyen egy szoptató édesanyát látunk nem egy, hanem két kicsivel: egyik a hátába kapaszkodik rakoncátlanul, a másik emlőjéből készül szopni (Harrington 2018, 544). Igen eleven, kissé szertelen, a gyermeki zabolátlanságot tükröző alkotás ez, szemben az előbbi művek frontalitásával és harmóniájával.

14. kép. Két asszony gyermekkel. Mészkő, 6 cm. Listból. XII. dinasztia, i. e. 1900–1800 között. New York, The Metropolitan Museum of Art. Ltsz.: 22.2.35.

A kép forrása: Wenig 1967, 26/b. kép.

Szintén a Középbirodalom idejéből való a Metropolitan Museum által őrzött, mindössze 6 cm magas listi mészkőszobrocska, mely két asszonyt ábrázol: az egyik karjában csecsemőt tart, s emlőjéből táplálja őt, a másik pedig egy széken vagy emelvényen ülve fésüli és igazítja az édesanya haját (Wenig 1967, 45). A korábbi kompozíciók frontalitásával szemben e mű oldalnézetre komponált,

hiszen pusztán oldalról szemlélve vehető ki mindkét asszonyalak, s maga a jelenet – a mű cselekményes jellegéből fakadóan a meghatározó itt az életképi jelleg, a legtöbb egyiptomi plasztikai alkotás statikus jellegével szemben. Az egymás mögött ülő, zömök testalkatú asszonyok már-már az őszanaság képzetét vonzzák be, felidézve a paleolitikum vénuszainak ábrázatát. A hajigazítás és a szoptatás mozzanata egyaránt szertartásos jelleget rejt magában, ám nem az eddig tárgyalt, vallásos, sokkal inkább a köznapi, népi értelemben vett rituális jelleg hatja át e kisplasztikát.

Az anyja felhúzott térdeinek támasztott, törékeny, nyúlánk testalkatú, gyámoltalannak ható gyermek figurája már szintén kiszakadni látszik a „miniatűr felnőt” narratívájából, hiszen az anya-gyermek kapcsolat és az anyai gondozás vonatkozásában itt a törődés és az oltalmazás mozzanata a legmeghatározóbb. E mű alakjai összességében még naturalisztikusabban kerültek kidolgozásra, mint a berlini *Kisfiút szoptató asszony* figuráján, már csak az asszonyok testessége és a kisfiú esetlenség, kiszolgáltatottnak ható alakja okán is. Méltóságteljességnek itt nyoma sincs, a figurák köznapi valójának, fiziológiai-anatómiai meghatározottságának közvetlen megjelenítését nyújtja a kis mészköszobor (lásd Székely 1983, 91), érzékeltetve egyúttal a szereplők közötti kapcsolat közvetlenségét is.

15. kép. Illatszeres edény. Anya gyermekével. Vörös agyag, 14 cm. Berlin, Staatliche Museen, Ägyptische Abteilung. Ltsz.: 14476.

A kép forrása: Wenig 1967, 47/b. kép.

Ismerünk egy 14 cm magas, vörös agyagból készült illatszeres edényt is (Staatliche Museen, Berlin), mely egy térdelő édesanyát ábrázol, amint két kezével gondosan és gyengéden magához fogja bepólyált gyermekét, akinek arcára mosoly ül ki, de az édesanya arcán is észlelhető visszafogott mosoly. A gyermek

itt valóban gyermekszerű, ám kivitelezése elnagyolt, az pedig, hogy pólyában láthatjuk, talán azzal magyarázható, hogy – már csak az edény funkcióból is kiindulva – az alacsonyabb néprétegekből való alakokat látunk itt, amelyek körében kevesebb időt tudtak áldozni a szülők gyermekeiknek, így mozgásuk ily módon történő korlátozása is szükséges volt. Mindenesetre a mű szertartásos merevséget, tömörszerűséget, architektonikus felépítést mutat, egyszerre tükrözve a hétköznapok szigorú szellemi rendjét és az anyaság átszellemült mivoltát.

16. kép. Anya és gyermeke. Mészkörelief, 23,9×28,7 cm. Valószínűleg Montemhet sírjából a thébai nyugati parton, a XXV. dinasztia végéről, i. e. 650 k. New York, Brooklyn Museum. Ltsz.: 48.74.

A kép forrása: Wenig 1967, 95. kép.

Már jóval később, a későkorban, a XXVI. dinasztia idején keletkezett az a Montemhet sírjából való, az anyát gyermekével együtt ábrázoló 24 cm magas mézskörelief, amelyet ma a Brooklyn Museum őriz.³ A síkból 1-2 mm-re kiemelkedő alakok a legnagyobb és legjellemzőbb felületek törvénye mentén kerültek megjelenítésre a kevert nézőpontú ábrázolás által, így a derekat, a lábakat és az arcot profilból, a szemet, a mellkast, a mellet és a vállat pedig szemből láthatjuk (Kákósy 2005, 291). Egy asszonyt látunk itt, amint két fa között ül egy zsámlyon, az előtte lévő gyümölcsöstál talán a gazdasági bőségre és a termékenységre utal. Gyermekeit hordozókendővel rögzítette testéhez, hogy munkája közben melléből táplálhassa őt (Wenig 1967, 50), ami által e mű – akárcsak a korábban tárgyalt hasonló jellegűek – már félúton helyezkedik el a vallásos és a profán között (Wenig 1967, 27).

³ Eredetileg a felső képmezőben két lány volt látható, amint az egyik tüskét próbál eltávolítani a másik lábából; ez azonban pusztán töredékében maradt ránk. E motívum a XVIII. dinasztia idejéből való, először Menna sírjában jelentkezett, de annyira megtetszett egy ismeretlen művésznek a kései korból, hogy lemásolta (Wenig 1967, 50).

17. kép. **Ízisz istennő szobra görög ruhában. Márvány, 85 cm. I–II. sz. Berlin, Staatliche Museen. Ägyptische Abteilung. Ltsz.: 12440.**

A kép forrása: Wenig 1967, 107. kép.

A későkorban roppant népszerűvé váltak azok az ábrázolások, melyeken Ízisz istennő gyermekét, Hóruszt szoptatja (Wenig 1967, 51). Ízisz az anyaság megtestesítője volt, aki mindenáron megvédte gyermekét Széthtől, így titokban kellett nevelnie, illetve selyemövet kötött fiára, mely varázserejével burkot vont Hórusz köré (Wilson 1999, 74). A Hóruszt szoptató Ízisz istennőt bemutató jelenetek ugyancsak a profán és a vallásos közötti átmenetet képviselik, de egyúttal az ókeresztény anyaistennő-ábrázolások prototípusainak tekinthetők. Ízisz legfőbb tulajdonsága az anyai gondoskodás volt, akárcsak Szűz Máriának, aki alapvetően népe s az emberiség jólétének szentelte magát. A korai időkben Ízisz és Mária alakja nem is vált el élesen egymástól, sőt, utóbbit gyakran még Déméter (gyermekje Perszephoné) földistennővel is gyakran keverték. Ez azonban idővel megváltozott, hiszen később Mária tiszteletének hivatalossá válása fokozatosan háttérbe szorította Ízisz istennőt is. Ugyanakkor Ízisz istennő bizonyos vonásai Szűz Mária alakjába is beépültek, így az ókeresztény ábrázolási hagyománynak az egyiptomi ikonográfiával való folytonossága vitathatatlan (Wenig 1967, 51).

Mint már említettük, az ókori Egyiptomban, de még a határokon túl is egyre elterjedtebbé vált Ízisz istennő ábrázolása (Wenig 1967, 51), ideértve az egyalakos ábrázolásokat is. A berlini Ízisz-szobor (*Ízisz istennő szobra görög ruhában*, márvány, 85 cm) például görög viseletben és görög kontyokkal, kígyóval a jobbában ábrázolja az istennőt, immár az i. sz. I–II. században. Azonban

még az i. e. 520 k. időkből való a kairói múzeumban őrzött Ízisz-szobor, mely homlokán koronajelvényel, a hatalom jelképével ábrázolja az istennőt, fején tehénszarvakkal, melyek Napkorongot fognak közre, így jelképezve az istennőhöz fűződő anyai jelentéstartalmakat (Cartocci–Rosati 2007, 292). Ugyanakkor számos, a gyermekével való bensőséges kapcsolatát megjelenítő művet is ismerünk, melyek jelentős hányadában Hóruszt – gyermek voltát kifejezendő – fonott hajjal jelenítettek meg, ajkához emelt ujjal, az egyiptomi gyermek megszokott, a gyermek Hórusz hagyományos, a Piramis-szövegekből ismert leírására emlékeztető testtartásával (Wilson 1999, 75; Budde 2010, 2). Nem ez jellemző azonban a Metropolitan Museum által őrzött darabokra, melyeken az istenanya hol ülben tartja, hol melléből táplálja gyermekét.

18. kép. Hóruszt gondozó Ízisz. I. e. 1070–343, a III. átmeneti korból vagy a késői korból. Bronz, 23,5 cm×5 cm×13 cm. New York, Metropolitan Museum. Ltsz.: 17.190.1641.

A kép forrása: metmuseum.org. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/553034> (2020. szept. 14.)

Az Ízisz–Hórusz-ábrázolások tehát igen gyakoriak voltak a későkori kisplasztikában, s e szobrocskák elsősorban templomok számára készültek adomány gyanánt. A Metropolitan Museum ismert bronzszobrocskáján (*Hóruszt gondozó Ízisz*, i. e. 1070–343, 23,5 cm×5 cm×13 cm) az istennőt láthatjuk, amint az ülben ülő, anyja testéhez képest derékszögben elhelyezett nyúlánk, mégis gyermekszerű Hóruszt gondozza, s melléből táplálja. A szembenézetre szerkesztett, frontálisan komponált alkotáson az uralkodói nemezt viselő Ízisz istennő fejéből

Hathorra, a szépség, anyaság és termékenység istennőjére utaló tehénzarvak nőnek ki, melyek Napkorongot fognak közre, utalva arra a mítoszra, miszerint Hathor nap nap után újra és újra megszülte a Napkorongot, ezáltal újítva meg magát a Napistent (Moldován-Tóth 2006, 38). Ezáltal, mint számos más Ízisz-ábrázoláson, az ikonográfiai jelentések tekintetében itt is szoros kapcsolatba kerül egymással az anyaistennő és Hathor.

19. kép. **Ízisz és Hórusz. I. e. 332–30, ptolemaioszi kor. Márvány mészkő alapon, 19,9 cm×5,1 cm×10,4 cm. New York, Metropolitan Museum. Ltsz.: 1979.180a, b.**
A kép forrása: metmuseum.org. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/552064>
(2020. szept.14.)

Hathor tehénzarvai által közrefogott napkoronggal a fején ábrázolja Ízisz istennőt az *Ízisz és Hórusz* című, mészkő alapon nyugvó márványszobor is (i. e. 332–30, 19,9 cm×5,1 cm×10,4 cm), melyen Ízisz ölében tartja Hóruszt, s melléből táplálni készül őt, miközben óvón és féltőn fogja át tarkóját. A frontális elve szerint készült, szembenézetre szerkesztett alkotásból szertartásos átszellemültség árad, már csak a mű tömörszerűsége, a mozdulatok kimértsége és az arcokon kiülő visszafogott mosoly okán is. Miután e mű már a Ptolemaioszok korában készült, feltehetően hatott rá a korabeli hellenisztikus kultúra gyermekszemlélete, így a gyermek itt már jóval pufókabb, gyermekszerűbb, mint a korábbi ábrázolásokon. Ugyanakkor a kisedet itt anyja testéhez képest derékszögben, egyenes testtartással, öntudatosan ül Ízisz lábain, átszellemülten, mintha csak tisztában volna isteni mivoltával. Viselkedésmódja tehát nem hordozza magában a gyermeki elevenséget, mint azt a korabeli hellenisztikus kultúra gyermekábrázolásain látjuk (lásd Támba 2019, 101–122).

20. kép. Hóruszt gondozó Ízisz oroszlános trónuson. I. e. 664–30, kései kor vagy ptolemaioszi kor. Kék fajansz, 2,7 cm×0,8 cm×1,6 cm. New York, Metropolitan Museum. Ltsz.: 26.7.867.

A kép forrása: [metmuseum.org. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/570350](https://www.metmuseum.org/art/collection/search/570350) (2020. szept. 14.)

Az anyák és gyermekeik védelmét szolgálni hivatott Ízisz–Hórusz-amulettek sorát gazdagítja egy roppant kis méretű (2,7 cm×0,8 cm×1,6 cm), kék fajanszból készült kisplasztika (*Hóruszt gondozó Ízisz oroszlános trónuson*, i. e. 664–30), mely az ülő istennőt mutatja be az oroszlánfiguráktól körülvevő trónon, amint a gyermek Hóruszt dajkálja. Az egyszerre ügyesen és bonyolultan kidolgozott szobor hátsó részén az Ureusz-kígyó motívumát láthatjuk, mely az alsó-egyiptomi királyság szimbóluma volt. E mű ugyancsak a tehénzarvas-napkorongos Ízisz–Hórusz-ábrázolások sorába vonható.

21. kép. Ízisz és Hórusz. I. e. 664–30, feltehetően a kései korból vagy a ptolemaioszi korból. Fa, 8,8 cm×2,8 cm×3,4 cm. New York, Metropolitan Museum. Ltsz.: 90.6.149.

A kép forrása: [metmuseum.org. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/552072](https://www.metmuseum.org/art/collection/search/552072) (2020. szept. 14.)

Ismerünk egy fából készült Ízisz–Hórusz-témájú kisplasztikát is (*Ízisz és Hórusz*, i. e. 664–30, fa, 8,8 cm×2,8 cm×3,4 cm), melyről hiányzik Ízisz szeme, ez ugyanis eredetileg berakásos (intarziás) technikával készült, de feltehetően hiányzik egy (fém vagy aranyozott fa) korona is a fejéről, melyet a fejtetőn látható csap rögzíthetett. A mű fából készült, így enyészetnek indult, ez az oka annak is, hogy a karjából is letört egy darab (metmuseum.org é. n.). Az viszont látható, hogy az anyaistennő karjával óvón, féltőn öleli át a gyermekformán ábrázolt, kissé esetlennek, kiszolgáltatottnak tetsző kisdedet, aki a korábbi ábrázolásokhoz hasonlóan szintén keresztirányban ül anyja ölében, aki pedig egyenes testtartással, szertartásosan merev pózban ül az emelvényen. Mint már említettük, az anyaistennő ábrázolásának ikonográfiája a későbbiekben számottevő hatással bír az ókeresztény ikonográfiára is, jelentősen alakítva, formálva az ókeresztény kor Szűz Mária-ábrázolásának hagyományait.

22. kép. **A szoptató Istenanya – Maria Lactans. Mésző, 55 cm. Medinet-el-Fajúnból. I. sz. V–VI. sz. Berlin, Staatliche Museen, Frühchristlich-byzantinische Abteilung. Ltsz.: 4726.**

A kép forrása: Wenig 1967, 112. kép.

Már jóval később, a késő ókor és a kora középkor idején keletkeztek Egyiptomban az immár a gyermek Jézust szoptató egyetemes anyaistennőről, egyre és egyre nagyobb számban; ezt az ábrázolási típust hívjuk Maria Lactansnak (Wenig 1967, 27). Az i. sz. V–VI. században, az egyiptomi keresztény (kopt) művészet jegyében keletkezett *A szoptató Istenanya (Maria Lactans)* címet viselő 55 cm magas mészkőrelief, melyet Medinet-el-Fajúnból találtak, egy sírsztélén. A berlini Staatliche Museen által őrzött mű ugyan már az ókeresztény korban keletkezett, de még mindig a fáraók korából vett motívumot viseli magán; átvette ugyan a szoptató istenanya ábrázolásának egyiptomi hagyományát, de immár

megváltozott formában, más ikonográfiai programmal (Wenig 1967, 51). Az édesanya oltalmazón, féltőn tartja ölében a kis Jézust, a megváltót, aki gyermeki vonásokkal jelenik meg előttünk, pufók testalkattal, anyja oldalra biccentett feje és visszafogott mosolya pedig isteni átszellemültségről tanúskodik. Ugyanakkor még az óegyiptomi vájt relief megszokott ábrázolási elvei is felismerhetők itt, hiszen az alakok a legjellemzőbb és legnagyobb felületek törvénye, a kevert nézőpontú ábrázolás és a frontalitás elve mentén kerültek ábrázolásra (Kákosy 2005, 291). Mindenesetre e mű ugyancsak bizonyítéka annak, hogy az óegyiptomi szoptató anya típusú ábrázolások már az ókeresztény művészetből ismert *Maria Lactans* ikontípus előképeit nyújtják.

Összegzés

Az ókori Egyiptom nevelési értékeit a genezissel együtt keletkezett, örök időkre érvényes elveknek tekintették, a gyermek így egy változhatatlan, statikus világrendbe született bele. A különböző intelmekben és vallásos iratokban megfogalmazott életelvek meghatározott keretek között kívánták tartani a gyermek életét, akinek nevelését nagyfokú szigor és fegyelem jellemezte. Ugyanakkor a gyermeket roppant mód szerették, nagy értéknek számított a család számára, amint erről a kor írásos, tárgyi és művészeti emlékei egyaránt tanúságul szolgálnak.

Hiszen nemcsak a nagyszámú játéklelet, de a képzőművészeti alkotások is bizonyíték a gyermeknek a társadalomban betöltött kiemelt szerepére, hiszen nagy számban készültek anya-gyermek kapcsolatot bemutató ábrázolások már az archaikus kortól fogva (gondolva itt a későkor Ízisz–Hórusz-jeleneteire is), de ismerünk példákat a családi élet megjelenítésére is. Ezek az ábrázolások ugyanakkor az anya személyének nagy tiszteletben tartásáról is tanúskodnak, akinek kultusza valóban jelentős volt az Óbirodalomtól fogva. Több istennő (Taweret, Hathor és Ízisz) szolgálta az anyaság védelmét, így az ő alakjuk amulett formájában is megjelent a hétköznapokban, de az említett ábrázolási témákat is meghatározták.

Mindenesetre, mint láthattuk, a kor nevelés- és gyermekszemléletének kellően árnyalt megismeréséhez az írásos és művészeti emlékek tanulmányozása egyaránt szükséges, különösen, ha az informális nevelés kérdései állnak érdeklődésünk középpontjában, mint az jelen írásunk vonatkozásában is igaz. Dolgozatom célja ugyanis nem más volt, mint hogy képet alkossak a kor hétköznapi gyakorlataiban is tetten érhető nevelési érték- és céltételezéseiről, módszereiről és gyermekszemléleti mintázatairól, túl az egyéb hazai szakirodalmakban már taglalt oktatástörténeti részleteken.

Irodalom

- Assmann, Jan. 1999. *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Assmann, Jan. 2008. *Uralom és üdvösség: politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Budapest: Atlantisz.
- Bács Tamás. 2017. *Bevezetés az ókori Egyiptom művészetébe*. Budapest: Gondolat.
- Bogdanovic, Jelena. 2013. Art and Architecture. *Architecture Publications*, 239–273.
- Bognár László. 1992. *Az ókori Kelet nevelése*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.
- Budde, Dagmar. 2010. Child Deities. In Wendrich Willeke szerk. *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. California, University of California. <https://escholarship.org/content/qt9cf2v6q3/qt9cf2v6q3.pdf?t=qh467a>. (2020. szept. 12.)
- Cartocci, Alice–Rosati, Gloria. 2007. *Egyiptomi művészet*. Budapest: Corvina.
- d’Avennes, Prisse. 2000. *Atlas of Egyptian Art*. New York: The American University in Cairo Press.
- David, A. Rosalie. 1997. A király és a köznép. In Kéri Katalin szerk. *Távoli tájak, ismeretlen gyermekek*. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet. <http://mek.oszk.hu/01800/01892/html/>. (2020. aug. 10.)
- David, A. Rosalie. 2005. *Élet az ókori Egyiptomban*. Debrecen: Gold Book.
- deMause, Lloyd. 1998. A gyermekkor története (részletek). In Vajda Zsuzsanna–Pukánszky Béla szerk. *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*. 13–41. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Dobrovits Aladár–Kákósky László szerk. 1995. *Egyiptomi és mezopotámiai regék és mondák*. Budapest: Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó.
- Eliade, Mircea. 1994. *Vallási hiedelmek és eszmék története*. Budapest: Osiris–Századvég Kiadó.
- Farkas Attila Márton. 2003. *Filozófia előtti filozófia: Szimbolikus gondolkodás az ókori Egyiptomban*. Budapest: Typotex.
- Feucht, Erika. 1990. Juvenile Misbehaviour in Ancient Egypt. In G. Hess, Albert–Clemens, Priscilla F. szerk. *History of Juvenile Delinquency*. 61–70. Aalen.
- Fináczy Ernő. 1922. *Az ókori nevelés története: Vezérfonal egyetemi előadásokhoz*. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.
- French, Valerie. 1998. A gyermek hatásának története: Ókori mediterrán civilizációk. In Vajda Zsuzsanna–Pukánszky Béla szerk. *A gyermekkor története: Szöveggyűjtemény*. 42–66. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Harrington, Nicola. 2018. A World Without Play? Children in Ancient Egyptian Art and Iconography. Crawford, Sally–Hadley, Dawn M.–Shepherd, Gillian szerk. *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, június. 539–556.
- Hauser, Arnold. 1968. *A művészet és az irodalom társadalomtörténete*. Budapest: Gondolat.
- Jacq, Christian. 2009. *Az ókori Egyiptom bölcsei Imhoteptől Hermészig*. Budapest: Európa.
- Kákósky László. 1969. *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kákósky László. 2005. *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*. Budapest: Osiris.

- Kóthay Katalin Anna. 2013. Mágikus-rituális eszközök az egyiptomi késő középbirodalmi régészeti leletanyagban: Egy tárgycsoport külső és belső határai. *Ókor* (10): 12–20. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/10/Okor_2013_1_nyomdanak_012.pdf. (2020. aug. 10.)
- Liptay Éva. 2013. Varázsbot az ókori Egyiptomból: Mágikus védelem a születéskor. *Magyar Múzeumok*, márc. 04. http://magyarmuzeumok.hu/targy/1083__%E2%80%9Evarazsbot%E2%80%9D_az_okori_egyiptombol. (2020. aug. 10.)
- Manuelian, Peter Der szerk. 2005. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta, Society of Biblical Literature.
- metmuseum.org. é. n. Isis and Horus. 664–30 B.C. metmuseum.org. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/552072> (2020. szept. 14.)
- Moldován-Tóth Boglárka. 2006. Ó, szépséges és friss az arany! Egy dal Hathorhoz, Dendara úrnőjéhez. *Ókor* (2): 38–41. http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/02/2006_2_moldovan.pdf. (2020. aug. 10.)
- Portik Erzsébet Edit. 2012. Gyermeknevelés az ókori társadalmakban. *Magiszter* 2012. nyár. 71–80. <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2012/nyar/8.pdf>. (2020. aug. 10.)
- Pukánszky Béla–Németh András. 1996. *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.
- Rappcsányi Jakab. 1933. *Az anyaság története*. Budapest: Egyesült Kő- és Könyvnyomda, Könyv- és Lapkiadó R.-t.
- Routledge, Carolyn Diane. 2003. *Ancient Egyptian Ritual Practice*. Toronto: University of Toronto.
- Smith, William Stevenson. 1998. *The art and architecture of ancient Egypt*. London – New Haven: Yale University Press.
- Szántó Zsuzsa. 2013. Thoéris, a várandós nők és anyák védelmezője. *Caleidoscope* (7): 1–5.
- Székely András. 1983. *Az ókori Kelet művészete*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó.
- Takács Dániel. 2012. III. Mereszanh sírja és környezete. In „Közel, s távol” II.: Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásából. 27–46. Budapest: Eötvös Collegium.
- Támba Renátó. 2019. Gyermekjelenetek a hellenisztikus görög szobrászatban. *Tanulmányok* (1): 101–122.
- Toth, Peter. É. n. *Children in Ancient Egypt: Greek Manuscripts*. <https://www.bl.uk/greek-manuscripts/articles/children-in-ancient-egypt>. (2020. szept. 12.)
- Trassard, François–Dominique Antériou–Renaud Thomazo. 2009. *Hétköznapi élet a fáraók korában*. Budapest: Corvina.
- Utrio, Kaari. 1990. *Éva lányai*. Budapest: Corvina.
- Wenig, Steffen. 1967. *A nő az ókori Egyiptomban*. Budapest: Corvina.
- Wheeler, Sandra M.–Williams, Lana–Beauchesne, Patrick–Dupras, Tosha L. 2013. Shattered lives and broken childhoods: Evidence of physical child abuse in ancient Egypt. *International Journal of Paleopathology* (2): 71–82.
- Wilson, Hilary. 1999. *A fáraók népe: a földművesektől az udvaroncokig*. Debrecen: Gold Book.

Renato TAMBA

KULTURA I IKONOGRAFIJA VASPITANJA I MAJČINSTVA U DREVNOM EGIPTU

U ovom radu pokušavam da predstavim glavne ideološke sadržaje, vaspitno-obrazovne ciljeve i vrednosti, obrasce percepcije deteta (odnos i slika o detetu), kao i majčinsku brigu i vaspitanje, te s tim u vezi glavne odlike drevnog egipatskog kulta majčinstva, uglavnom kroz predstavljanje pouka i mitova, ali s druge strane i uključivanjem grupe izvora koji se relativno retko koriste u istraživanjima istorije vaspitanja. Ova grupa izvora pokriva samo plastična dela (skulpture i reljefe), ali u okviru ovog rada se prevashodno fokusiram na prikaze trudnoće i odnos majke i deteta, koji čine veći deo dečjih prikaza tog doba. U toku analiza usredsređujem se na ispitivanje ideološke određenosti kompozicija duž analize oblika, i time, između ostalog, razrađujem percepciju razlika u reprezentaciji koje proizilaze iz društveno-istorijske pozicije dela. S jedne strane, ispitivani radovi potvrđuju konstatacije u stručnoj literaturi, dok s druge pružaju važne dodatne informacije za istraživanje pedagoške istorije.

Ključne reči: istorijat detinjstva, vaspitne vrednosti, majčinstvo, drevna egipatska skulptura, ikonografija

Renátó TÁMBA

CULTURE AND ICONOGRAPHY OF EDUCATION AND MATERNAL CARE IN ANCIENT EGYPT

In this paper I attempt to present the main ideological contents, educational goals and values, patterns of child perception (child image and child perception), as well as maternal education and care, and in this connection the main features of the ancient Egyptian cult of motherhood, largely through the presentation of admonitions and myths, but also by involving a group of sources that are rather infrequently used in educational history research. This group of sources covers only plastic works (sculptures and reliefs), but within this range I focus primarily on depictions of pregnancy and the mother-child relationship, which constitute the majority of child depictions of the age. In the course of the analysis, I focus on the examination of the ideological definiteness of the compositions along the form analysis, and thus I cover, among other things, the perception of the representational differences arising from the social-historical position of the artworks. On the one hand, the examined works confirm the findings in the literature, while on the other hand, they provide important additional information for research in pedagogical history.

Keywords: childhood history, educational values, motherhood, ancient Egyptian sculpture, iconography